

شکل گیری بوستان های شهری در دوره معاصر : گذر از مفهوم باغ به پارک (با محوریت تجارب تهران)

مهرداد سلطانی*

چکیده

پارک ها به عنوان عمده ترین فضای سبز شهری نقش بسیار مهمی در زندگی اجتماعی و مرادفات فرهنگی شهروندان دارند. این نوشتار در پی چگونگی راه یابی این فضا در ساختار شهرهای کشور و نسبت آن با باغ، که مفهومی شناخته شده و عمیق در فرهنگ ایرانی است، می باشد. بدین منظور تحولاتی که از ورود واژه پارک و اطلاق آن به برخی از باغ های دوره ناصری آغاز، و به پیدایش اولین نمود های امروزی آن منتهی گشته، مورد بررسی قرار می گیرد. شهر تهران با توجه به داشتن محوریت در تحولات این دوره، بستر مکانی این پژوهش است. در روند بررسی ها مشخص می گردد که بوستان های شهری امروز ما زاینده تحولاتی در عرصه زندگی اجتماعی و شیوه های باغ سازی است که همگام با سایر جنبه های معماری و شهرسازی از دوره قاجار آغاز شده، لیکن در مراحل آغازین به دلیل عدم نیاز ساختاری، وجود چنین فضاهایی تنها جنبه صوری و تجدد گرایی داشته است. لذا محصولات عمده آن با نیم قرن تاخیر پا به عرصه شهر های ما گذاشته و عمده ترین دغدغه های حاکم بر طراحی آنها ناشی از تحولات عرصه معماری و منظرسازی در مغرب زمین بوده است.

۴۸

واژه های کلیدی

پارک، باغ، بوستان، باغ ایرانی، تهران، فضای سبز، منظرسازی

* عضو هیات علمی دانشگاه زنجان و دانشجوی دکتری دانشگاه تهران m_soltani@znu.ac.ir

مقدمه

باغ نه تنها در کشور ما بلکه در سایر کشورها و فرهنگ‌ها، فضایی محصور و پر رمز و راز است و محصور بودن آن با تقسیم‌بندی فضاها و هندسه خاص آن رابطه با جهان را تداعی می‌کند. در این میان باغ ایرانی محصول اصیل تعامل ذهن و زندگی ایرانیان در محیط طبیعی آنان است که در تاریخ باغ‌سازی جهان با سبک و هویت خود شناخته می‌شود [منصوری، ۱۳۸۴]. در سوی دیگر پارک، فضایی عمومی و شهری است که به دنبال نیاز به هوای سالم و بهسازی محیط و لزوم ایجاد مکانی طبیعی و سالم جهت گذران اوقات فراغت و با ایده بازگشت به طبیعت در شهرها نمود پیدا می‌کند. این نوشتار به دنبال طرح و بررسی تفاوت‌ها میان باغ و پارک نیست. بلکه با تکیه بر تفاوت بنیادی این دو مفهوم، بررسی روند شکل‌گیری و دغدغه‌های حاکم در طراحی پارک‌های شهری معاصر کشور را به عنوان جانشین باغ‌های تاریخی این مرز و بوم در شهرها، مد نظر دارد.

مفاهیم و بستر مکانی زمانی مورد مطالعه

در آغاز بحث اصلی لازم است مروری داشته باشیم بر مفاهیمی که هر چند به نظر آشنا و قابل فهم هستند، لیکن توجه به برخی نکات در این خصوص، راه را برای دستیابی به نتیجه مورد نظر هموار می‌کند. سپس با تعیین محدوده مکانی و زمانی مورد مطالعه به دلایل انتخاب این محدوده و نحوه تعمیم‌پذیری آن پرداخته می‌شود.

باغ

بسیاری از اهل فن، باغ را محوطه و محدوده‌ای محصور می‌دانند که در آن درختان و سایر گیاهان پرورش داده می‌شود که البته بهره‌های مادی و معنوی فراوان دارد. در تعریف دهخدا "باغ محوطه‌ای که نوعاً محصور است و در آن گل و ریاحین و اشجار مثمر و سبزی‌آلات و جز آنها غرس و زراعت می‌کنند." و فرهنگ معین باغ را "محلّی معمولاً محصور که در آن گل‌ها و درختان را کاشته باشند،" می‌خواند. همچنین در فرهنگ معین "بوستان جایی است که گل‌های خوشبو در آن بسیار باشند" که قرابت زیادی با مفهوم باغ دارد و امروزه به درست یا غلط توسط مراجع رسمی به مفهوم پارک‌های شهری به کار می‌رود.

پارک

لغت نامه دهخدا: باغ وسیع پر درخت که گردش و شکار و جز آن را به کار است. فرهنگ معین: باغ وسیع و پر درخت برای گردش و شکار و غیره. فرهنگ کشاورزی جان وین بارنه: پارک منطقه‌ای بازی است که به طور طبیعی در یک ناحیه جنگلی وجود دارد. همچنین پارکها مناطقی هستند که برای استفاده عمومی کنار گذاشته می‌شوند. فرهنگ آکسفورد ۱۹۶۲: پارک به قطعه زمینی بزرگ، محصور و عموماً با درخت می‌گویند. قطعه زمین بزرگی که به صورت طبیعی برای استفاده عمومی نگهداری می‌شود. قطعه زمین آرایش یافته‌ای که برای استفاده تفرجگاهی اختصاص داده می‌شود. فرهنگ استاندارد دانشگاهی ۱۹۵۷: پارک قطعه زمینی است در داخل یا نزدیک شهرها که معمولاً با امکاناتی نظیر زمین‌های بازی، گردشگاه‌ها و زمین‌های ورزشی برای استفاده عموم تعیین می‌شود و مشتمل بر درختان و چمنزار است. و همچنین تعاریفی نظیر تعاریف فوق برای پارک یافت می‌شود.

فضای سبز شهری

بخشی از فضای سبز که در محدوده شهر طراحی و بنا شده، فضای سبز شهری نامیده می شود. به عبارتی : بخشی از سیمای شهر که از انواع گیاهان تشکیل یافته است [مطلق زاده، ۱۳۸۱].

در حالت کلی با توجه به تعاریف ارائه شده از مفاهیم باغ و پارک در کنار مفهوم فضای سبز شهری، می توان این گونه نتیجه گرفت که باغ و پارک اگر چه دارای مشترکات ملموسی هستند، لیکن نقطه تمایز اصلی آنها در خصوصی بودن باغ و عمومی بودن پارک است. باغ فضایی است اختصاصی جهت بهره برداری صاحب آن و یا افرادی به خواست او، ولی پارک فضایی است متعلق به عموم مردم حوزه نفوذ اجتماعی آن. این نقطه "تمایز"، ما را در روشن کردن جایگاه هر یک از دو مکان فوق و بسترهای اجتماعی شکل گیری هر یک و نهایتاً روند گذار از مفهوم باغ به پارک و شکل گیری بوستان های شهری معاصر یاری خواهد کرد.

برای شناخت بهتر از بستر مکانی و زمانی روند گذار، این توضیح در تفاوت باغ و پارک افزوده می گردد که "پارک اصولاً نوعی فضای سبز است که در فرهنگ ما و فرهنگ های دیگر به عنوان فضایی که نیازهای فراغتی، تفریحی و حتی فرهنگی مردم را تامین می کند، شناخته شده است. این فضا از قرن ۱۹ وارد شهرها شد و به یکی از فضاهای عمومی مورد نیاز تبدیل گردید [مطلق زاده، ۱۳۸۱]. در کشور ما آشنایی با مفهوم پارک از اواسط دوره حکومت قاجار و همزمان با بالا گرفتن مرادفات فرهنگی و اجتماعی اروپاییان با ایران، آغاز شد لیکن موضوع ایجاد فضای سبز عمومی تا سالها بعد مطرح نبود. اولین فضاهای سبز عمومی که به شکل پارک امروزی بسیار نزدیک است، باغ های ملی بودند که در دوره پهلوی اول در برخی از شهرهای ایران تاسیس شدند و اولین فضای سبز عمومی به شکل امروزی آن، پارک شهر تهران است که به جای محله قدیمی سنکلیج طراحی و ساخته شد. پارک شهر بیشتر به قصد ایجاد فضایی شبه طبیعی در شهر و مکانی برای گردش و قدم زدن در محیط طبیعی احداث شده بود و نمی توانست پاسخگوی نیازهای فرهنگی مردم آن دوران باشد. از آن پس توسعه روز افزون شهری و گسترش آپارتمان نشینی، نیاز به ایجاد پارک های شهری را افزایش داد، تا فضای سبز جمعی جایگزین حیاط های کوچک، باغچه های خانگی و باغ های اختصاصی درون شهری و برون شهری گردد.

با توجه به توضیح فوق می توان دریافت که برای ره یافت به مبانی شکل گیری پارک ها و دغدغه های طراحی آنها در کشور ما، باید خط سیر این گذار را از آشنایی با این مفهوم در دوره قاجار تا تولید محصولات عمده آن در دوره پهلوی دوم پی گرفت. از سویی دیگر تهران شهری است زاینده تمرکزگرایی حکومت های معاصر ایران که تحولات آن با واسطه یا بی واسطه و با فاصله یا بلافاصله بر تمام امورات کشور تاثیر گذار بوده و تحولات حوزه معماری و شهرسازی نیز از این امر مستثنی نیست. این موضوع به خصوص در دوره پهلوی از شدت بیشتری برخوردار بوده و بنابراین می توان مستندات این مطالعه را با لحاظ شرایطی برای تمام کشور تعمیم داد.

باغ و فضای سبز پیش از دوره گذار

وضعیت باغ و باغ سازی در اواسط حکومت قاجار را می توان به عنوان آخرین دوره زمانی قبل از شروع تحولات آتی دانست. آغا محمد خان قاجار (۱۲۰۰-۱۲۱۲ هـ ق) پس از رسیدن به قدرت، تهران را به عنوان پایتخت انتخاب کرده و در کاخ گلستان به تخت سلطنت تکیه زد. نقشه جدید شهر به عنوان پایتخت، عاملی در احداث بناهای زیبا شد که شکل و سیمای شهر را تغییر داد. مرمت حصار شهر و آغاز احداث قصر قاجار، تنها ساخت و سازهایی بود که در آغاز حکومت آغا محمد خان قاجار صورت گرفت. در زمان فتحعلی شاه (۱۲۱۲-۱۲۵۰ هـ ق) خندقی در اطراف شهر ایجاد گشته و ساختمان ها، محله ها، تکایا، بازارچه ها، و... احداث شد. وی در خارج محدوده شهر آن زمان، باغ نگارستان را بنا نمود. قصر قاجار در جاده قدیم شمیران به عنوان محل بیلاقی شاه احداث گردید. باغ لاله زار نیز در خارج تهران قدیم به وجود آمده و قصر لاله زار در آن بنا شد. در زمان ناصرالدین شاه علاوه بر احداث بارو، دروازه و خندق جدید در تهران، باغها و عمارات متعدد نیز در شهر بنا شدند، از جمله : باغ مستوفی الممالک، باغ حسن

آباد، باغ فرمانفرما، باغ اتابک محل کنونی سفارت شوروی (سابق)، پارک امین الدوله، باغ و عمارت بهارستان، باغ و عمارت مسعودیه، باغ بختیاری، باغ و عمارت مخبرالدوله، باغ و عمارت امیریه بنا گردیدند [مطلق زاده، ۱۳۸۱].

با بررسی آثار برخی از باغ های به جای مانده از آن زمان و همچنین با مراجعه به متون و نقشه های اولیه پایتخت، می توان دریافت که الگوی طراحی این باغ ها برگرفته از همان سبک باغ سازی ایرانی است. باغ نگارستان در شمال میدان بهارستان از جمله باغ هایی از آن دوره است که قسمتی از آن باقی است و رد پای الگوی باغ ایرانی در آن به چشم می خورد.

تصاویر ۱ و ۲، نقشه های نمونه هایی از باغ های اوایل و اواسط دوره قاجار هستند که در داخل حصار ناصری قرار داشته اند. دست کم تبعیت از الگوی هندسی باغ ایرانی در آنها کاملا مشهود است.

تصویر ۲. باغ لاله زار.
 ماخذ : همان

تصویر ۱. باغ ابوالفتح خان و باغ معیر الممالک.
 ماخذ : نقشه قدیم دار الخلافه، موسسه گیتاشناسی.

آغاز تحول در پی نفوذ سیاسی و اجتماعی اروپا

در این دوره که مصادف با قرن نوزدهم میلادی است، جهان تحت تاثیر انقلاب صنعتی و توسعه استعمار دستخوش تحولات ساختاری و بنیادی می شود. ایران نیز در معرض یک رشته عوامل داخلی و خارجی (درون زا و برون زا) قرار گرفته و از میان یک فرایند تحول جدی عبور می کند. ساختار جامعه، سیستم اقتصادی و ساخت سیاسی آن به تدریج تا پایان قرن دگرگون می شود. این تحولات در ساختار کالبدی شهر موثر افتاده و شهر تهران از یک شهر سنتی به یک شهر نیمه مدرن و نیمه سنتی مبدل می شود. در این دوره تحولات کالبدی شهر تهران از دو مرحله گذر می کند. مرحله اول، رشد بطنی دوره آغا محمد خان، فتحعلیشاه و محمد شاه، مرحله دوم رشد سریع کالبدی شهر در پنجاه سال پادشاهی ناصرالدین شاه تا انقلاب مشروطه [مطلق زاده، ۱۳۸۱].

در مرحله دوم است که تردد اروپایی ها به ایران شدت بیشتری می گیرد و از این سو نیز تعدادی از اعیان و اشراف با سفر به کشور های اروپایی با فرهنگ و نحوه زندگی آنان آشنا می گردند. این آشنایی که تاثیر عمیقی بر این افراد و به خصوص شخص شاه گذاشته بود، ابعاد مختلف جامعه سنتی ایران را دست خوش تحول می کند. نکته مهم این تحولات ورود عناصر معماری و شهرسازی اروپایی و برخی از مفاهیم آن به معماری و فرهنگ ایران است. یکی از این عناصر پارک است که از سالها پیش و به دنبال صنعتی شدن شهر های اروپایی از اواخر قرن ۱۸ میلادی، نیاز به آن احساس شده و جای پای خود را در ساختار شهرهای اروپا باز کرده بود. رقابت بر سر ساخت و سازها به شیوه نوین، پای معماران و باغبانان اروپایی را به ایران باز می کند.

پارک یا تحول در طراحی باغ

در دوره ناصرالدین شاه کلمه پارک برای اولین بار وارد فرهنگ ایرانی می‌گردد و عناوینی چون پارک ظل السلطان، پارک امین الدوله، پارک اتابک در متون و اسناد مرتبط با آن زمان به چشم می‌خورد. "میرزا علی خان امین الدوله و مسعود میرزا ظل السلطان، پارک‌ها و عمارات جداگانه‌ای بنیاد نهادند. در دوره صدرات میرزا آقاخان نوری، میرزا کاظم خان نظام‌الملک وزیر لشکر، پارک نظامیه را در شمال شرقی دارالخلافه احداث کرد" [سیفی فمی تفرشی، ۱۳۶۹]. به نظر می‌رسد اطلاق واژه پارک به جای باغ، نشان از تغییراتی در ساختار، گیاهان و یا نحوه استفاده از این باغ‌ها باشد که متون و تصاویر ذیل موید این نظر می‌باشد. "در سمت غربی نظامیه پارک ظل السلطان با اتاق‌ها، تالارها و خیابان‌های مخصوص و حیاض و ریاض آن نظر گیر بود." [همان] "در سال هفدهم سلطنت ناصرالدین شاه بازم عمارات سلطنتی دارالخلافه تهران گسترش یافت و یک سال بعد باغ مشهور گلشن در میدان توپخانه قدیم دارالخلافه ایجاد و دریاچه‌ای در میان دو بخش شرقی و غربی احداث و آب‌قنات خاصه سرکاری در آن دریاچه روان گردید. آب این دریاچه پس از عبور از حیاض و ریاض دولتخانه مبارکه وارد حوض سبزه میدان می‌شود و از آنجا به محله‌های شهر تهران عتیق جریان می‌یافت.... بعدها در بخش شرقی این باغ گرمخانه و گلخانه‌ای ایجاد گردید و به منظور حفظ زیبایی و پاکیزگی باغ و گلخانه و گرمخانه و دریاچه و جلوگیری از عبور چهارپایان، خندق سمت شرقی ارگ پر و به جای آن خیابانی تا دهنه بازار ساخته شد" [همان].

"خداوندان مجد و شرف بزودی در مسئله گل و گیاه و کاشتن و آراستن آنها با یکدیگر به مبارزات سخت پرداختند. دولتمردان دست و دل باز از دیگر کشورها، قلمه‌ها، تخم‌گل و گلدان‌های گوناگون فراهم آوردند و باغبانان حاذق و گلکاران فایق، با شتاب تمام در دامان کوهسار البرز و پیرامون تپه‌ها و سطح هر بیابان، صفا و هر سامان باغ‌های فراخ برآوردند و بیاراستند.... در کامرانیه که در دامنه البرز قرار داشت باغی بزرگ با باغچه‌بندی‌ها و گلکاری‌های به طرز اروپا احداث کردند. در گرمخانه این باغ در بحبوحه گرمای تابستان و شدت سرمای زمستان انواع گل‌ها و ریاحین به قولی سبزی‌ها به عمل می‌آمد و در سال مبالغ‌گزافی صرف باغبانی و گل‌کاری و سرایداری و دیگر خدمات این محل‌ها می‌شد" [همان].

ورود و ظهور سبک‌های معماری اروپایی تنها عمارات و بناهای اواسط و اواخر دوره قاجار را در بر نمی‌گرفت بلکه شیوه‌های باغ‌سازی این دوره را نیز تحت تاثیر قرار داد، گرچه باغ‌سازی ایرانی تا مدت‌ها بعد در تهران و گوشه و کنار این سرزمین همچنان به چشم می‌خورد.

نقشه‌های پارک امین الدوله و پارک ظل السلطان (تصاویر ۳ و ۴) در نقشه تهیه شده سال ۱۳۱۹ دارالخلافه موید استفاده از سبک‌های اروپایی و به خصوص باغ‌سازی به شیوه نامنظم انگلیسی در طراحی این باغ‌ها می‌باشد.

تصویر ۴. پارک ظل السلطان
ماخذ: همان

تصویر ۳. پارک امین الدوله
ماخذ: همان

با وجود اطلاق کلمه پارک به این باغ‌ها و چند باغ دیگر تهران، به نظر نمی‌رسد این فضاها با توجه به مفهوم پارک، برای استفاده عموم بوده، بلکه ممکن است شیوه طراحی و عناصر بکار رفته در آنها و یا امکان دسترسی عموم در مواقع خاص با نظارت صاحب پارک دلیل این نام‌گذاری بوده باشد. در این خصوص متن ذیل قابل توجه می‌باشد.

"در این گیر و دار مجلس به توپ بسته شد. ملک المتکلمین با سایر متحصان به پارک امین الدوله (در آن زمان متصل به باغ مجلس بود) گریخت و امین‌الدوله تلفنی ورود آنان را به شاه خبر داد" [سایت شبکه رشد-۱۳۸۵].^۱ "در پشت ساختمان مجلس شکافی در دیوار ایجاد شد. بهبهانی و طباطبائی و همراهان از آنجا خارج شدند و خود را به پارک امین الدوله رسانیدند" [سایت پیام آشنا، ۱۳۸۵].^۲ دو عبارت ذکر شده در خصوص اتفاقات جریان مشروطه خواهی مشخص می‌کنند که اولاً پارک امین الدوله به شیوه باغ‌ها، دارای حصار غیر قابل ورود بود. دوم آنکه شخص صاحب پارک ناظر ورود و خروج افراد بوده است که هر دو مورد با تعریف پارک‌های امروزی مغایر بوده است. از سوی دیگر بافت شهری تهران و سایر شهرهای ایران در این دوره مطابق با الگوهای سنتی ایرانی بوده و بر همین اساس بواسطه وجود حیاط‌های باغچه دار بزرگ و باغ‌های درون شهری، نیاز به ایجاد فضای سبز جمعی، آن گونه که در اروپا وجود داشت، به چشم نمی‌خورد. به هر حال مهم‌ترین ویژگی در باغسازی دوره قاجاریه، نفوذ سبک اروپایی در سبک ایرانی است که در این مقطع، به صورت سطحی، تقلیدی و بر پایه‌ی تمایلات تجددگرایانه انجام یافته است.

"باغ‌های سلطنتی چون باغ دوشان تپه (در زمان ناصرالدین شاه) ترکیبی از سبک ایرانی و اروپایی بود. استفاده از شبکه‌های آهنی و فلز در ساختمان، احداث کوشک‌های چند ضلعی، همراه جنگل کاری‌های مملو از درختان تبریزی، بید و انواع درختان میوه و بوته‌های گل سرخ متداول بوده و همچنین نگهداری از حیواناتی مانند شیر، روباه و میون رواج داشت. از دیگر باغ‌های زمان قاجار، باغ عشرت آباد و صاحبقرانیه می‌باشد که تپه‌های گل و سکوه‌های پلکانی شکل آن به منظور نمایش گل و گلدان معروف بود" [مطلق زاده، ۱۳۸۱]. از دیگر نکات قابل توجه این دوره حضور طراحان و باغبانان اروپایی در تهران است. "در دستگاه کامران میرزا نایب السلطنه یک گلکار اروپایی کار می‌کرد... لیدی شیل در خاطرات خود می‌نویسد: ناصرالدین شاه یک باغبان فراز اول انگلیسی بنام برتون در خدمت خود دارد که با کمک او توانستم در باغ سفارتخانه کرفس و گل کلم مرغوبی عمل بیاورم" [سیفی فمی تفرشی، ۱۳۶۹].

اواخر قاجار - اوایل پهلوی دوم، رکود ۵۰ ساله

در فاصله ۲۰ سال از مرگ ناصرالدین شاه تا کودتای رضاخان از نظر پویش شهرنشینی و شهرسازی، تهران در حالت سکون باقی ماند.^۳ در این فاصله جریانات انقلاب مشروطه، سپس استبداد صغیر محمد علی شاه، اغتشاش‌ها و جنگ‌های داخلی و جنگ بین الملل اول، قحطی و ناامنی، مانع رشد شهرنشینی و شهرسازی شد. از سال ۱۳۰۰ به علت تثبیت دولت و امنیت عمومی دوره جدیدی در شهرنشینی تهران آغاز شد. در این دوره شهرهای بزرگ به ویژه تهران محل تحقق نظام سرمایه داری بودند. از سال ۱۳۰۰ به علت تثبیت دولت و قدرت حکومت مرکزی در حالی که آرمان‌های سیاسی انقلاب مشروطه سرکوب می‌شدند، لیکن خواسته‌های مادی آن یعنی صنعتی شدن و تجددگرایی شروع به تحقق کردند" [مطلق زاده، ۱۳۸۱]. نتایج فیزیکی این خواسته‌ها در محیط‌های شهری از سال ۱۳۰۹ نمایان گردید. در این دوره جامعه ایران بر اثر توسعه تکنولوژی و ماشینی غرب دستخوش تحولات شگرف اجتماعی - اقتصادی و سرانجام شهرسازی شد.

در پی این تحولات سیما و هویت شهر قدیم تهران که محصور بود، تغییر یافته و شهری که محدودیت‌های فیزیکی آن از میان برداشته شده بود، در جهت دست یافتن به سیما و هویتی نوین گام برداشت و نوسازی شهری سرلوحه اقدامات قرار گرفت.^۴ زمان رضاخان در پی اقدامات فروپاشی نهادهای شهری رژیم گذشته (قاجار)، باغات و عمارات اعوان و انصار دربار به کاربری‌های جدید شهری تبدیل شدند. باغ اتابک به سفارت شوروی، باغ مسعودیه (ظل السلطان) به وزارت معارف، و باغ - کاخ کامران میرزا به نام امپریه تبدیل به دانشکده افسری شد. محوطه باغ ملی نیز پذیرای تغییرات کالبدی عمده ای شد. سازمان‌های ارتشی و باشگاه

افسران در این فضاهای باز شهری احداث شدند. محل باغ نگارستان در شمال میدان بهارستان، از عمارات دوره فتحعلیشاه که به مدرسه نقاشی کمال الملک اختصاص یافته بود، به اداره هنرهای زیبا تبدیل شد [کیانی، ۱۳۷۰]. به عبارتی با افزایش تعداد پرسنل ارتش و متعاقب آن پادگان ها و مکان های نظامی، به دلیل وجود فضاهای وسیع باغات، از این پتانسیل بالقوه برای محوطه های نظامی استفاده گردید. همانند : باغ های عشرت آباد، قصر فیروزه، سلطنت آباد و در باغ های سعد آباد و نیاوران نیز کاخ ها پخش شدند. در دوره رضا شاه به دلیل گسترش ارتش در قدم اول از کاخ های بیلاقی باقی مانده دوره قاجاریه در خارج از شهر برای توسعه کاربری نظامی استفاده می شد. احداث باغ های ملی تنها استثنای این دوره است که در برخی از شهرها همچنان به یادگار مانده است. به نظر می رسد عبارت "باغ ملی" ترجمه واژه ای و مفهومی "public garden" در شهر های اروپا و آمریکا است که در راستای سیاست تجدد و ترقی دوره پهلوی اول مورد توجه قرار گرفته است. مطابق بند ۱۱ از ماده ۲۷ نظامنامه بلدیة که در مورخ ۶ خرداد ۱۳۰۹ به ثبت رسیده، احداث باغ های ملی جزو وظایف شهرداری قرار گرفته است [مجموعه قوانین مجلس شورا- ۱۳۸۶].^۳ به هر حال این امر نیز دیری نپاییده و باغ ملی تهران که در سال ۱۳۰۷ در محوطه میدان مشق سابق احداث شده بود، در سال ۱۳۱۲ به ساخت بناهای حکومتی اختصاص می یابد [سایت موزه پست، ۱۳۸۶].^۴ با آغاز دوره پهلوی دوم از سال ۱۳۲۲ به بعد، ابتدا باغات درون شهری به زیر ساخت و ساز رفت. با ادامه رشد شهر در اراضی پیرامون محدوده قبلی شهر، برخی از کاربری هایی که در حاشیه شهر بودند، همانند کاربری های نظامی و صنعتی جزء اراضی شهر شده و با کاربری های مسکونی احاطه شدند. از سال ۱۳۴۰ به بعد شدت تهاجم به اراضی شهری افزوده شده و تا سال تصویب طرح جامع (۱۳۴۷) تابع هیچ ضابطه ای نبود.

در کل با تقسیم وقایع این دوره به ۳ بخش می توان چنین نتیجه گیری کرد که :

- در ۲۰ سال آخر دوره قاجار از قتل ناصرالدین شاه، به دلیل کشمکش های سیاسی و جو نا آرام کشور، هیچ گونه توسعه و تحولی در امر ایجاد فضای سبز شهری صورت نگرفت.
- در ۲۰ سال دوره پهلوی اول، بیشتر توان ساخت و ساز کشور صرف نوسازی ابنیه و طرح های شهرسازی جدید گشته و توجه چندانی به بحث فضای سبز نشد. (شهر های اروپا نیز در ابتدای دوره صنعتی در چنین وضعیتی قرار داشتند) در این دوره برخی از باغات به جای مانده از قبل با تغییر کاربری مواجه شدند.
- در دهه اول پهلوی دوم با وجود شروع اقدامات، جهت ایجاد پارک و باغ، توسط حکومت و برخی از باغ سازی های شخصی در شمال شهر، روال سال های قبل همچنان برقرار بود.

آغاز پارک سازی و نگرش های حاکم بر آن در دهه ۴۰

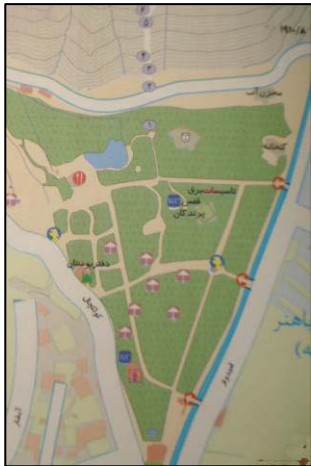
پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، وابستگی هر چه بیشتر ایران در نظام سرمایه داری جهانی عملی شد. در این دوره با اتکاء به درآمدهای روز افزون نفت، صنایع و تجارت رونق نسبی یافت و شهرنشینی در این موقع با رونق روزافزون مواجه گشت. فتوادل ها و اشراف قدیمی اراضی خود را در پیرامون و داخل شهر تفکیک کرده و به فروش رسانیدند. پارک امین الدوله بین دروازه شمیران و دوشان تپه، باغ فرمانفرما در شمال باغشاه، اراضی مخبر السلطنه در پیرامون دانشگاه، اراضی جمشیدیه (ارباب جمشید) در پیرامون بیمارستان هزار تخت خوابی و اراضی باغ صبا در جاده قدیم شمیران از آن جمله هستند.

با افزایش ضریب مهاجرت به شهرهای بزرگ و پیدایش ازدحام جمعیت در مراکز شهری، لزوم ایجاد مراکز تفریح و تفرج عمومی برای کاهش معضلات زندگی شهری بیش از پیش نمایان گشت. روند ایجاد پارک های شهری پس از رکود بلند مدت در سال ۱۳۲۸ با احداث پارک شهر در مرکز شهر تهران حرکت کندی را آغاز کرده و در اواخر دهه ۳۰ و به خصوص طی دهه ۴۰ شمسی رونق یافت. طی این دوره تا اواسط دهه ۵۰ با توجه به نیاز های اجتماعی و جو نوگرایی و رویکرد حکومت در ایجاد فضاهای سبز و با توجه به وجود منابع مالی مناسب، پارک های متعددی در تهران احداث گشت. این پارک ها که به دلیل پتانسیل تفرجی، بیشتر در نیمه شمالی شهر احداث می گشتند را می توان از لحاظ موارد مربوط به طراحی و شکل گیری کالبدی، در ۲ گروه جای داد.

۱. پارک هایی که در گذشته باغ بوده اند.

۲. پارک هایی که از ابتدا به عنوان پارک طراحی شده اند.

تعدادی از پارک های ایجاد شده در محدوده زمانی فوق الذکر در گذشته به صورت باغ های حکومتی و شخصی بوده اند که از جمله آنها می توان به پارک های نیاوران، قیطریه، جمشیدیه (تصاویر ۵ و ۶ و ۷) شفق و کودک اشاره کرد.

تصویر ۶. پارک جمشیدیه
ماخذ : همان

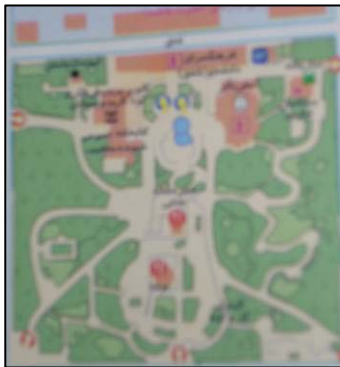

تصویر ۷. پارک قیطریه
ماخذ : همان

تصویر ۵. پارک نیاوران
ماخذ : اطلس پارک های تهران، ۱۳۸۶

قدمت برخی از این باغ ها به اواسط دوره قاجار و حتی پیش از آن نیز می رسد. لذا الگوی بکار رفته در طراحی اولیه آنها غالباً سبک باغ سازی ایرانی است. در هنگام تبدیل این دسته از باغ ها به پارک اگر چه روال رایج زمان توجه به الگوهای مدرنیستی و سبک های باغ سازی نو اروپایی بوده، لیکن به دلیل وجود ساختار قوی باغ ایرانی، تبعیت از این الگو در طراحی مجدد آنها به عنوان پارک همچنان به چشم می خورد. در برخی از موارد نیز ترکیبی از عناصر پیشین باغ و طرح های نامنظم جدید به چشم می خورد. پارک شفق (تصویر ۸) از جمله مواردی است که ساختار قبلی باغ در آن به طور کلی تغییر یافته و در سال ۱۳۴۳ به همت آقای دکتر رضازاده شفق و به طراحی مهندس کامران دیبا به تبدیل به پارک شده است.

تصویر ۸. پارک شفق. ماخذ : همان

گروه دوم پارک هایی بودند که از آغار به عنوان پارک طراحی و احداث گشتند. احداث این دسته از پارک ها، گاه در زمین های خالی و بایر داخل شهر، گاه زمینهای حاصل از تخریب بافت های فرسوده و برخی نیز در محل گورستان های متروک انجام یافته است. بررسی برخی از این پارک ها نگرش های حاکم بر شکل گیری آنها را مشخص می سازد. چنانچه ذکر شد نخستین پارک کشور به مفهوم امروزی آن پارک شهر تهران است. پس از تخریب محله قدیمی سنکلیج در مرکز تهران توسط رضا خان در محل

آن درخت کاری شده و به باغ تبدیل شد. این باغ در سال ۱۳۲۸ در اختیار شهرداری قرار گرفته و در سال ۱۳۳۲ طراحی آن به عنوان پارک توسط مهندس کاظمی و مهندس رحمانی آغاز شد. نکته قابل توجه در این پارک استفاده از الگوی منظم باغ ایرانی در کنار هندسه نامنظم مدرن است که شرایط حاکم در دوره قاجار را به نوعی دیگر تداعی می کند. بسیاری از عناصر به کار رفته در طرح این پارک نشان از گرایش طراحان به بهره گرفتن از سبک های روز غرب در طراحی پارک است و چنانچه ذکر شد، این روند ریشه در اواسط دوره قاجار دارد.

پارک لاله (تصویر ۹) از پارک های مشهور تهران است که در گذشته میدان اسب دوانی جلالیه بوده و پس از واگذاری آن به وزارت آبادانی وقت، در سال ۱۳۴۵ به عنوان پارک طراحی و به بهره برداری رسیده است. طراحی آن توسط طراح مشهور فرانسوی "ژوفه" انجام پذیرفته و سبک باغ سازی فرانسوی در آن به چشم می خورد [سازمان پارکها، ۱۳۸۶].

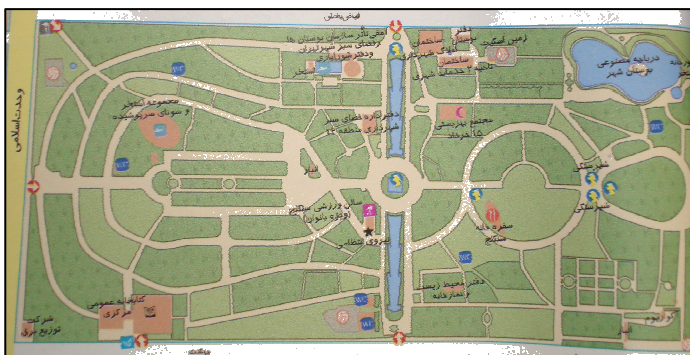
تصویر ۹. پارک لاله
اطلس پارک های تهران، ۱۳۸۶

طراحی پارک ملت (تصویر ۱۰) در سال ۱۳۴۷ در حاشیه خیابان ولیعصر و جنوب صدا و سیما آغاز شد. "طراح پارک (اعتصام و همکاران) ایده اصلی خود را حداکثر استفاده از توانایی های طبیعی چون شیب زمین، خط الراس ها و خط القعر ها در جهت ایجاد منظره طبیعی بر روی تپه ماهور های موجود بیان می کند" [لقایی، ۱۳۸۳] که این امر یادآور طراحی به شیوه انگلیسی است. باید توجه داشت که در آن زمان یک انگلیسی به نام دکتر پولن مشاور سازمان پارک های شهرداری تهران بود.

تصویر ۱۰. پارک ملت. ماخذ : همان

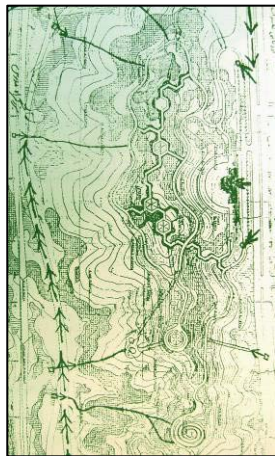
پارک شهری بعثت (تصویر ۱۱) به مساحت ۴۲ هکتار در جنوب تهران قرار دارد. پارک مزبور یکی از بزرگترین پارک های شهر تهران بوده که به عنوان قسمتی از پاسخ به موارد مطرح شده در طرح جامع تهران (۱۳۴۷)، در سال ۱۳۵۲ احداث و مورد بهره

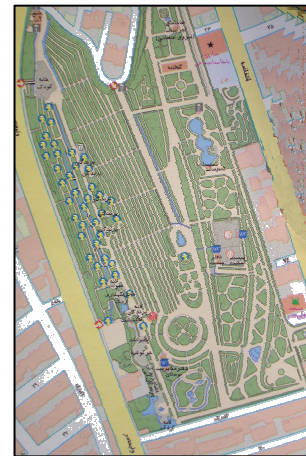
برداری قرار گرفته است. طراحی این پارک توسط دکتر پولن انگلیسی، مشاور شهردار وقت صورت گرفته و از شیوه باغ سازی انگلیسی در آن بهره گرفته شده است [صادقی بنیس، ۱۳۸۴].

تصویر ۱۱. پارک شهر. ماخذ : همان

پارک طالقانی (تصویر ۱۲) که در محدوده منطقه ۳ شهرداری تهران قرار دارد، در سال ۱۳۵۶ بر روی تپه ماهورهای عباس آباد واقع در حدود یک کیلومتری شرق میدان ونک، احداث شده است. این پارک جزئی از طرح بزرگ شهستان پهلوی در رژیم گذشته بوده، که توسط مهندسین مشاور اسپانیایی اینتکسا طراحی گردیده و جزو معدود پارک های دارای طرح کاشت شهر تهران در آن زمان می باشد [مددی، ۱۳۷۷]. بجز پارک های یاد شده می توان به پارک های دیگری چون ساعی (تصویر ۱۳) شهرآرا، دکتر شریعتی، مهر و زرگنده چندین پارک دیگر اشاره کرد که همگی در دوره زمانی مذکور و با رویکردی کمابیش شبیه به موارد یاد شده احداث شده اند.

تصویر ۱۲. پارک طالقانی
 ماخذ: صادقی، مژگان، ۱۳۸۴

تصویر ۱۳. پارک ساعی
 اطلس پارک های تهران، ۱۳۸۶

نتیجه گیری

از روند تحولات یاد شده می توان اینگونه نتیجه گرفت که بوستان های شهری امروز ما زاینده تحولاتی در عرصه زندگی اجتماعی و شیوه های باغ سازی است که همگام با سایر جنبه های معماری و شهرسازی از دوره قاجار آغاز شده، لیکن محصولات عمده آن با نیم قرن تاخیر پا به عرصه شهر های ما گذاشته است. با توجه به ساختار اجتماعی، اقتصادی و شیوه متداول معماری و شهرسازی ایران در عصر قاجار و اوایل دوره پهلوی، نیاز به پارک به مفهوم امروزی آن احساس نشده و احداث یا نام گذاری چنین فضاهایی بیشتر جنبه تقلیدی و تجدد گرایانه داشته است. لذا ورود واژه پارک به محافل کشور و اطلاق آن به برخی از باغ های دوره ناصر، تنها باعث ایجاد تحولاتی در شیوه باغ سازی و برخی از عناصر باغ شده و پارک به معنای امروزی آن برای استفاده عموم از دوره پهلوی دوم متداول گشته است. شکل گیری پارک های مهم در دوره پهلوی دوم نیز عمدتاً بر اساس نگرش های حاکم بر عرصه منظرسازی معاصر غرب و گاهی با دخالت مستقیم طراحان غربی انجام پذیرفته است، گرچه ردپای باغ ایرانی در طراحی پارک های معاصر همچنان به چشم می خورد.

پی‌نوشت

1. <http://daneshname.roshd.ir>
2. <http://www.ashena.com>.
3. <http://law-majles.ir>
4. <http://post-telecommuseum.ir>

منابع

- سیفی قمی تفرشی، مرتضی. ۱۳۶۹. **تهران در آینه زمان**. انتشارات اقبال، تهران.
- صادقی، مژگان. ۱۳۸۴. **باز زنده سازی پارک‌های شهری**. پایان‌نامه کاشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
- کیانی، محمد یوسف. ۱۳۷۰. **شهرهای ایران**. انتشارات سحاب، تهران.
- لقایی، حسنعلی، ۱۳۸۳. **"فضای سبز شهری در تهران و گسترش آن در دوره پهلوی دوم"**. شماره : ۱۸ و ۱۹. فصلنامه معماری و فرهنگ، تهران.
- مددی، فرهنگ. ۱۳۷۷. **ارزیابی تغییرات محیط و منظر پارک‌ها**. پایان‌نامه کاشناسی ارشد، دانشگاه تهران
- مطلق زاده، رویا. ۱۳۷۱. **تاریخچه باغ‌های قدیمی و طراحی پارک‌ها**. سازمان پارک‌ها و فضای سبز شهرداری تهران، تهران.
- مطلق زاده، رویا. ۱۳۸۱. **شناسنامه پارک‌های مناطق بیست‌گانه شهر تهران**. سازمان پارک‌ها و فضای سبز شهرداری تهران، تهران.
- منصوری، سید امیر. ۱۳۸۴. **"درآمدی بر زیبایی‌شناسی باغ ایرانی"**. فصلنامه باغ‌نظر، شماره ۳، تهران.